

Recenzja dr.sc. Đurđicy Čilić, izv. prof.
(tłumaczenie z chorwackiego)

Rozprawa wpisuje się w interdyscyplinarne studia literaturoznawcze, osadzone w następujących dyscyplinach: w historii literatury (chorwacka proza XX i XXI wieku), literaturoznawstwie miejskim, a właściwie – literaturoznawstwie miast, kulturoznawstwie, geografii humanistycznej (w kontekście relacji między przestrzenią, tożsamością a narracją) oraz socjologii literatury.

W obszarze slawistyki, omawiana rozprawa doktorska pozycjonuje się jako studium kroatystyczne, o silnym wymiarze teoretycznym i komparatystycznym, a samo badanie można łatwo włączyć w szerszy slawistyczny i środkowoeuropejski kontekst (miasto jako tekst, postsocjalistyczne transformacje, imperialne i postimperialne doświadczenia miejskie). Innymi słowy, mowa o rozprawie doktorskiej, która w pierwszej kolejności ma charakter teoretycznoliteracki i historycznoliteracki, ale na poziomie metodologicznym pozostaje świadoma zwrotu przestrzennego i społecznego w humanistyce.

Autorka buduje ramy teoretyczne pracy na interdyscyplinarnej refleksji nad relacją między miastem, literaturą i doświadczeniem przestrzeni, wychodząc od indywidualnego doświadczenia rzeczywistości miejskiej oraz dynamicznej, dwustronnej relacji między miastem a jego mieszkańcami. Opierając się na koncepcjach pamięci zbiorowej, miasta-tekstu i semiosfery, postrzega Zagrzeb jako palimpsest znaczeń, które powstały w dynamicznej relacji między historią a teraźniejszością, fikcją a rzeczywistością. Literaturę rozumie jako medium interpretujące przestrzeń miejską, a jednocześnie aktywnie uczestniczące w jej symbolicznej konstrukcji i pamięci kulturowej.

Autorka wyraźnie wpisuje swoją pracę we współczesne debaty literacko-naukowe i kulturowe dotyczące przestrzeni, opierając się na zwrocie etycznym, antropologicznym i topograficznym oraz tradycji studiów miejskich (*urban studies*). Literaturę postrzega jako narzędzie kulturowe i pamięciotwórcze, które uczestniczy w kształtowaniu zbiorowego postrzegania miasta, podkreślając dwukierunkową relację między miastem jako rzeczywistością empiryczną a jego literackim ucieleśnieniem. Autorka buduje swoje ramy metodologiczne w oparciu o metodę indukcji, łącząc podejścia semiotyczne, socjokulturowe i narratologiczne, konsekwentnie osadzając analizę literackich obrazów Zagrzebia w konkretnym kontekście historycznym, politycznym, społecznym i miejskim.

Na ogólny kontekst badań składają się trzy powiązane ze sobą ramy. Pierwsza jest historyczno-społeczna, ponieważ praca dotyczy okresu naznaczonego upadkiem wielkich

formacji politycznych (Austro-Węgier i Jugosławii), totalitarnym doświadczeniem XX wieku, modernizacją socjalistyczną oraz postsocjalistyczną, przejściową transformacją. Zagrzeb jest analizowany jako przestrzeń, w której te procesy się kumulują, a literatura postrzegana jest jako medium, które je odzwierciedla, interpretuje i symbolicznie strukturyzuje. Druga rama to kontekst teoretyczno-metodologiczny, poprzez który można pokazać, że prezentowane badania wpisują się w tzw. zwrot przestrzenny w humanistyce, traktujący miasto jako konstrukcję narracyjną i kulturową, wprowadzający współczesne rozważania na temat relacji między literaturą a rzeczywistością, reprezentacją a przestrzenią materialną, doświadczeniem indywidualnym a strukturami zbiorowymi. Autorka buduje kategorie analityczne metodą indukcyjną, opierając się na samych tekstach literackich. Trzecią ramą jest kontekst historycznoliteracki. Praca opiera się na długiej tradycji literackich opisów Zagrzebia, ale świadomie koncentruje się na okresie, który nie został systematycznie objęty ani jednym opracowaniem. To stawia badanie w rozdźwięku między częściowymi interpretacjami a brakiem syntezy. Paradoksalnie, tej luki może i nie dostrzegliśmy, gdyby nie omawiana rozprawa.

Temat rozprawy doktorskiej jest relewantny i istotny dla studiów sławistycznych, ponieważ Zagrzeb stanowi ważną słowiańską przestrzeń miejską na skrzyżowaniu Europy Środkowej, Bałkanów i Morza Śródziemnego i pozwala na porównanie z literackimi obrazami takich miast jak Wiedeń, Praga, Budapeszt, Lublana czy Belgrad, a także przyczynia się do zrozumienia postimperialnych i postsocjalistycznych wyobrażeń miejskich w literaturach słowiańskich. Praca wykracza zatem poza ramy narodowe i staje się potencjalnie referencyjna/wzorcową dla porównawczych studiów sławistycznych. W ramach literaturoznawstwa analizowana rozprawa doktorska ma również swoje doniosłe znaczenie i miejsce, ponieważ pokazuje, jak przestrzeń jawi się nie tylko jako tło, ale jako aktywny element semantyczny i narracyjny. Analizuje teksty literackie postrzegane jako forma wiedzy społecznej i interpretacji rzeczywistości, łącząc formalne strategie narracyjne z doświadczeniem historycznym. Niniejsza rozprawa wnosi zatem wkład we współczesne dyskusje na temat mimetyczności, konwencji literatury realistycznej oraz relacji między literaturą a społeczeństwem. Na poziomie kulturowym, rozprawa rekonstruuje zbiorowe reprezentacje miasta na przestrzeni pokoleń, pokazuje, jak tożsamość miejska jest kształtowana i przekształcana w narracjach, a także podnosi świadomość roli literatury w kształtowaniu pamięci kulturowej. W tym sensie praca jest ważna nie tylko dla środowiska akademickiego, ale także dla zrozumienia historii miejskiej Zagrzebia, autorefleksji kulturowej i szerszej dyskusji na temat tożsamości miasta we współczesnej kulturze.

W rozdziale poświęconym kontekstom historycznym autorka przedstawia zwięzły, lecz bogaty w informacje przegląd rozwoju urbanistycznego, politycznego i społecznego Zagrzebia do 1918 roku, postrzegając miasto jako miejsce skrzyżowania procesów lokalnych, narodowych i imperialnych. Szczególną uwagę poświęca zjednoczeniu Kaptolu i Gradca, działaniom modernizacyjnym oraz problemom infrastrukturalnego, architektonicznego, gospodarczego i symbolicznego kształtowania Zagrzebia jako politycznego i kulturalnego centrum ziem chorwackich. Pokazuje również, jak pod koniec XIX i na początku XX wieku Zagrzeb rozwijał się jako symbolicznie reprezentatywne miasto z monumentalną architekturą, nazewnictwem ulic i planowaniem przestrzennym, które były oznakami ekspansji i perswazyjnych działań władz oraz aspiracji miasta do stania się centrum narodowym. Pokazuje również, jak I wojna światowa zakłóciła porządek miejski i codzienne życie (mobilizacje, niedobory, ograniczenia i poczucie niepewności), podczas gdy w 1918 roku Zagrzeb ugruntował swoją pozycję jako polityczna scena przemian – od utworzenia Państwa SHS, przez ofiary grudniowe, po późniejsze represje. Podsumowując, autorka podkreśla, że „pierwsza modernizacja”, choć transformacyjna, pozostała niedokończona (np. rozbudowa miasta za Sawą została zrealizowana dopiero po 1945 roku), ale na stałe przekształciła Zagrzeb w nowoczesne, infrastrukturalnie wyposażone miasto środkowoeuropejskie z trwałym prowincjonalnym rysem. Ten kontekst jest podstawą do zrozumienia działań o charakterze integracyjnym, podlegających mechanizmom wytwarzania wspólnego imaginarium miasta, a ostatecznie – tworzeniu jego literackich obrazów, które autorka analizuje w dalszej części pracy.

Chociaż autorka koncentruje się na prezentacji Zagrzebia w literaturze po 1918 roku, jeden rozdział poświęcony jest również literackim przedstawieniom miasta sprzed 1918 roku, wśród których, między innymi, występują dwie zasadnicze tendencje: urbanistyczna i antyurbanistyczna, przy czym realistyczna proza często buduje antyurbanistyczny schemat przejścia ze wsi do miasta i ostatecznego upadku jednostki. Miasto jest przedstawiane jako przestrzeń moralnej degradacji i masek społecznych, a w procesie transformacji do nowoczesności jest coraz częściej rozumiane jako dynamiczny proces i heterogeniczna jednoczesność, z próbami przełamania stereotypowej opozycji między wsią a miastem i przesunięciem w stronę analizy praktyk społecznych i kulturowych.

Opisując Zagrzeb międzywojenny, Patrycja Chajęcka zwraca uwagę, że miasto stało się ogniskiem napięć politycznych i ideologicznych (wzmocnienie lewicy, strajki, represje), a publiczne rytuały i zmiany nazw ulic przekształcają przestrzeń miejską w pole symbolicznej walki i pamięci. Równocześnie zmienia się codzienne życie i kultura miejska, przez co Zagrzeb międzywojenny staje się miastem przyspieszonej modernizacji, ale też ostrych kontrastów

klasowych, które z impetem wkraczają do dyskursów literackich i społecznych. Przy analizie literackiego obrazu Zagrzebia tamtego okresu autorka powołuje się na dzieła: Milana Begovicia: *Giga Barićeva*, Zlatko Milkovicia: *Zrinjevac*, Vjekoslava Majera: *Pepić u vremenu i prostoru* oraz Slavko Batušicia: *Agronauti: Pričanja siromašnih ljudi*. Na ich przykładach udowadnia, jak w międzywojennej prozie chorwackiej peryferie oznaczają stłumioną i niewidzialną stronę miasta, jego nędzę, proletariat i przestrzeń wykluczenia ukryte za fasadami miejskiego porządku i dobrobytu. Podział na centrum i peryferie nie jest ani stały, ani jednoznaczny przestrzennie, lecz historycznie zmienny i symboliczny, gdyż peryferie mogą istnieć w samym centrum miasta, jako stan marginalizacji i wykluczenia społecznego, który jest realizowany i utrwalany w celu zachowania pozorów normalności i bezpieczeństwa.

W rozdziale poświęconym Zagrzebiowi w okresie Niepodległego Państwa Chorwackiego, które, jak słusznie stwierdza autorka, było marionetkowym i faszystowskim tworem – co jest istotne z uwagi na tendencje rewizjonistyczne w codziennym życiu politycznym, ale także naukowym i historycznym współczesnej Chorwacji – podkreśla, że analiza literackiego wizerunku Zagrzebia z lat 1941–1945 ogranicza się do niewielkiej liczby źródeł, co jest konsekwencją warunków wojennych, cenzury i represji, które sprawiły, że powstało wówczas niewiele prozy o tematyce miejskiej. Z tego powodu jej badanie opiera się przede wszystkim na pamiątkach i wspomnieniach, które dostarczają najwięcej informacji o życiu codziennym miasta w czasie wojny (*Čahure* Ivanki Vujčić Laszowski i *Preživjeti u Zagrebu. Dnevnik 1943-1945* Josipa Horvata), a jednocześnie uwzględnia późniejsze opublikowane powieści, które retrospektywnie odnoszą się do tego okresu. Tak rozbudowany korpus umożliwia rekonstrukcję Zagrzebia jako przestrzeni strachu, przemocy i kontroli ideologicznej, ale także codziennego życia jego mieszkańców w obliczu rzeczywistości wojny. Autorka ostrzega, że literatura i kultura okresu NDH były przez długi czas marginalizowane w badaniach naukowych ze względu na ideologiczne ograniczenia socjalistycznej Jugosławii i późniejsze podejścia rewizjonistyczne, co prowadziło do wybiórczych i często stronniczych interpretacji. Przeglądając istotne syntezy i opracowania, odkrywa, że lata 1941–1945 były najczęściej pomijane, wplatane w szersze ciągi lub interpretowane przez filtry ideologiczne, podczas gdy rzadkie próby bardziej systematycznego podejścia pozostawały wyjątkiem. Autorka podkreśla konieczność krytycznej lektury istniejących dzieł i kontekstualizacji twórczości literackiej NDH w ramach systemu represyjnego, w którym kultura była ściśle kontrolowana, a jednocześnie ideologicznie instrumentalizowana. W analizowanych tekstach miasto jawi się jako martwa i pusta przestrzeń, przypominająca rozkładające się ciało.

W okresie socjalistycznej Jugosławii Zagrzeb doświadczył silnej ekspansji gospodarczej i społecznej w ramach drugiej modernizacji – paradoksalnego i ideologicznie egalitarnego procesu w ramach systemu totalitarnego, który, pomimo rozwoju miast i ekspansji miasta za Sawą, położył kres instytucjonalnym i społecznym lukom widocznym po 1990 roku, oczekując nowych aktorów i nowej rzeczywistości. Jak widać na wybranych przykładach literackich, książki Sunčany Škrinjarić *Kazališna kavana* oraz powieści Dalibora Cvitana *Polovnjak* i *Ervin i luđaci*, proza chorwacka tego okresu stopniowo przesuwiała punkt ciężkości ze zbiorowego doświadczenia na perspektywę jednostki i mikrokosmos ról społecznych. Zagrzeb stał się z jednej strony przestrzenią konfrontacji z ideologicznie ukształtowaną rzeczywistością, z drugiej zaś zwierciadłem wewnętrznych napięć, lęków i poszukiwania własnej tożsamości.

W ostatniej dekadzie XX wieku rozpoczęła się transformacja Zagrzebia, obejmująca zmiany polityczne, społeczne, demograficzne i przestrzenne. Miasto stało się polem konfliktu między różnymi wizjami tożsamości i pamięci. Z jednej strony, naznaczone i uwięzione przez długotrwałe pozostawanie tych samych aktorów u władzy, z drugiej strony, stało się przestrzenią rozwoju aktywizmu obywatelskiego. Dlatego we współczesnej prozie chorwackiej miasto jawi się jako główne miejsce akcji i jej tematyczny punkt centralny. Często opisywane jest poprzez koncepcję „prozy miejskiego krajobrazu”, w której codzienne życie miejskie przedstawiane jest jako chaotyczne, fragmentaryczne i labiryntowe, co znajduje odzwierciedlenie również w rozbitej strukturze samych tekstów. Jednocześnie autorka nie pomija faktu, że część krytyki chorwackiej ostrzega przed bezkrytycznym i nazbyt szerokim stosowaniem pojęcia „prozy miejskiej”, podkreślając, że miasto nigdy nie było nieobecne w literaturze, ale raczej zmieniły się sposoby jego artykulacji. W prozie przełomu XX i XXI wieku miasto jest często przedstawiane przez pryzmat transformacji postsocjalistycznej, jako symboliczne, często bezimienne i mroczne miejsce degradacji społecznej, egzystencjalnej niepewności i utraty orientacji. Autorka opiera się tu na uważnej lekturze powieści Edo Popovicia *Izlaz Zagreb jug*, gdzie miasto, a właściwie jego obrzeża, przedstawione jest/są jako metafora rezygnacji, oraz powieści Alena Bovicia: *Metastaze*, która daje wgląd w patologię miejskiej i społecznej stagnacji.

Rozprawa doktorska śledzi *historyczny*, a następnie i *literacki* obraz Zagrzebia od 1918 roku do początku XXI wieku. Starannie dobrano nie tylko literaturę teoretyczną, ale także korpus prac historycznych, które autorka fachowo analizuje, stosując nowatorskie podejście metodologiczne. W wybranych dziełach literackich obraz Zagrzebia „przechodzi” od przestrzeni symbolizującej hierarchie społeczne i wykluczenie, dziecięce doświadczenia wojny

i ucisku, w stronę miasta zsubiektywizowanego i rozdrobnionego, aż po fragmentację potransformacyjną i miejską patologię.

Konkluzja

W rozprawie doktorskiej pytania badawcze i zagadnienia są jasno sformułowane, metodologia i ramy teoretyczne odpowiednio opracowane i konsekwentnie stosowane. Autorka wykazała się ponadto wysoką świadomością metodologiczną, precyzją terminologiczną oraz dojrzałością i rzetelnością teoretyczną, a także znajomością literatury źródłowej i przedmiotowej. Struktura i kompozycja pracy charakteryzują się uzasadnionymi logicznie i argumentacyjnie rozdziałami, w których przedstawiono obszernie informacje na temat uwarunkowań politycznych, społecznych i historycznych Zagrzebia, jego peryferii i wydarzeń w XIX, XX i XXI wieku, ze szczególnym uwzględnieniem czterech okresów: międzywojennego, ery komunistycznej, socjalizmu i okresu przejściowego.

Dzięki nowatorskiemu doborowi korpusu, lokalnej periodyzacji oraz kategoriom przestrzennym i metodologicznym leżącym u podstaw analizy, chorwacko-slawistyczne studia doczekały się ważnego i wszechstronnego opracowania. Są to badania łączące analizę literacką, świadomość historyczną i teorię przestrzeni, które w metodologicznie wyrafinowany sposób pokazują, dlaczego miasto – w tym przypadku Zagrzeb – jest jednym z kluczowych miejsc dla zrozumienia literatury, kultury i społeczeństwa w kontekście słowiańskim.

W części wstępnej autorka stwierdza, że jej „rozprawa wyrasta ze zdziwienia faktem, że miasto to – mimo swojej bogatej historii, złożonej tożsamości oraz istotnej obecności w literaturze chorwackiej – nie doczekało się dotąd opracowania poddającego refleksji jego literackie reprezentacje w sposób przynajmniej częściowo systematyczny i całościowy. Impuls do podjęcia badań stanowiła również ciekawość, w jaki sposób Zagrzeb był konstruowany i rekonstruowany w narracjach literackich na przestrzeni lat oraz jak zmieniała się jego funkcja symboliczna i kulturowa”. Niniejsza rozprawa doktorska potwierdziła jej tezę i uzasadniła ją naukowo, wykorzystując odpowiednie ramy teoretyczne. Autorka zidentyfikowała wspomnianą lukę badawczą, konsekwentnie ją wypełniła i zaproponowała pierwszą systematyczną, problemowo ustrukturyzowaną i metodologicznie odzwierciedloną analizę literackich reprezentacji Zagrzebia w prozie chorwackiej XX i XXI wieku.

Z wdzięcznością za szansę zapoznania się z tym cennym opracowaniem, stwierdzam, że rozprawa doktorska *Przemiany obrazu Zagrzebia w prozie chorwackiej po 1918 roku* spełnia wymagania określone w obowiązujących przepisach o stopniach i tytułach naukowych i oceniam ją nie tylko pozytywnie, ale i wysoko. Uważam, że kandydatka Patrycja Chajęcka

zasługuje na dopuszczenie jej do kolejnego etapu procedury uzyskania tytułu doktora nauk humanistycznych.